

Андрій ДЕРЛИЦЯ

кандидат економічних наук, Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж, Тернопіль, Україна, derlytsya@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5123-1584

ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРШООСНОВИ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНИХ ФІНАНСІВ

Вступ. Теорія суспільних фінансів у своїй основі має глибинні філософські питання, а тому вибудовується на базі досягнень політичної економії, державознавства, домінуючих філософських доктрин, які пояснюють процеси буття, свідомості та закономірностей їх розвитку.

Мета – дослідити філософські основи фінансової науки у контексті відмінностей поглядів західної теорії суспільних фінансів, та сучасної вітчизняної фінансової науки, яка досі частково дотримується світоглядних підходів радянської фінансової школи.

Методи. У роботі використано методи порівняння, логічного аналізу та абстрагування.

Результати. Розглянуто ключові філософські проблеми та їх вплив на теорію суспільних фінансів. З'ясовано роль матеріального та ідеального начал для суспільних фінансів. Встановлено відмінності метафізичного та діалектичного підходів до трактування фінансових феноменів. Окреслено наслідки протистояння раціоналізму й емпіризму для фінансової науки. Розкрито переваги й обмеження застосування індуктивного та гіпотетико-дедуктивного методів. Досліджено роль верифікації та фальсифікації як способів перевірки істинності наукового знання. Виявлено відмінності онтологічних, еносеологічних та епістемологічних акцентів західної та вітчизняної теорії суспільних фінансів. Встановлено певну альтернативність діалектики та формальної логіки як дослідницьких парадигм. Вказано на недоліки надмірної орієнтації вітчизняної науки на намагання формулювання понять і категорій у стилі філософського есенціалізму, загалом відкинутого на Заході. Показано переваги та обмеження історичного підходу у дослідженні суспільних фінансів.

Висновки. Доведено, що дослідницьку основу теорії суспільних фінансів має становити дотримання чіткої послідовності у філософській тріаді: діалектика – логіка – метафізика. Зазначено, що перспективи розвитку вітчизняної фінансової науки лежать у площині імплементації філософсько-методологічних надбань західної науки зі збереженням вітчизняної ідентичності.

Ключові слова: теорія суспільних фінансів, діалектика, метафізика, логіка, емпіризм, раціоналізм, верифікація, фальсифікація.

Табл.: 1, бібл.: 21.

Андрей ДЕРЛИЦА

кандидат экономических наук, Подольский специальный учебно-реабилитационный социально-экономический колледж, Тернополь, Украина

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ТЕОРИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФИНАНСОВ

Введение. Теория общественных финансов в своей основе имеет глубинные философские вопросы, а потому выстраивается на базисе достижений политической экономики, государствоведения, доминирующих философских доктрин, которые объясняют процессы бытия, сознания и закономерностей их развития.

Цель – исследовать философские основы финансовой науки в контексте различий взглядов западной теории общественных финансов и современной отечественной финансовой науки, до сих пор частично придерживающейся мировоззренческих подходов советской финансовой школы.

Методы. В работе использованы методы сравнения, логического анализа и абстрагирования.

Результаты. В статье рассмотрены ключевые философские проблемы и их влияние на теорию общественных финансов. Выявлена роль материального и идеального начал для общественных финансов. Установлены различия метафизического и диалектического подходов к трактовке финансовых феноменов. Определены последствия противостояния рационализма и эмпиризма для финансовой науки. Раскрыты преимущества и ограничения применения индуктивного и гипотетико-дедуктивного методов. Исследована роль верификации и фальсификации как способов проверки истинности научного знания. Выявлены различия онтологических, гносеологических и эпистемологических акцентов западной и отечественной теории общественных финансов. Установлена определенная альтернативность диалектики и формальной логики как исследовательских парадигм. Отмечены недостатки чрезмерной ориентации отечественной науки на попытку формулировки понятий и категорий в стиле философского эссенциализма, преимущественно отвергнутого на Западе. Показаны позитивы и ограничения исторического подхода при исследовании общественных финансов.

Выводы. Доказано, что исследовательскую основу теории общественных финансов должно составлять соблюдение четкой последовательности в философской триаде: диалектика – логика – метафизика. Отмечено, что перспективы развития отечественной финансовой науки лежат в плоскости имплементации философско-методологических достижений западной науки с сохранением отечественной идентичности.

Ключевые слова: теория общественных финансов, диалектика, метафизика, логика, эмпиризм, рационализм, верификация, фальсификация.

Andrii DERLYTSIA

Ph. D. (Economics), Podilsk Special Educational and Rehabilitation Socio-Economic College, Ternopil, Ukraine, derlytsya@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5123-1584

PHILOSOPHICAL FUNDAMENTALS OF THE THEORY OF PUBLIC FINANCE

Introduction. The theory of public finance is based on deep philosophical questions, on the achievements of political economy, political science, and especially on the dominant philo-

sophical doctrines that explain the processes of existence, consciousness and patterns of their development.

The purpose of the article is to investigate the peculiarities of the philosophical foundations of the western theory of public finance in comparison with modern domestic financial science, which still partially adheres to the worldview approaches of the Soviet financial school.

Methods. The methods of comparison, logical analysis and abstraction are used in the work.

Results. The article considers the key philosophical problems and their impact on the theory of public finance. The role of material and ideal principles for public finances is clarified. The differences between metaphysical and dialectical approaches to the interpretation of financial phenomena are established. The consequences of the confrontation between rationalism and empiricism for financial science are outlined. The advantages and limitations of the inductive and hypothetical-deductive method are revealed. The role of verification and falsification as ways to verify the truth of scientific knowledge has been studied. The differences of ontological and epistemological accents of the western and domestic theory of public finances are revealed. A certain alternative of dialectics and formal logic as research paradigms has been established. The shortcomings of the excessive orientation of domestic science to attempts to formulate concepts and categories in the style of philosophical essentialism, generally rejected in the West, are pointed out. The advantages and limitations of the historical approach in the study of public finance are shown.

Conclusions. It is proved that the research basis of the theory of public finance should be the observance of a clear sequence in the philosophical triad: dialectics – logic – metaphysics. It is noted that the prospects for the development of domestic financial science lie in the plane of implementation of the philosophical and methodological achievements of western science while preserving the national identity.

Keywords: theory of public finance, dialectics, metaphysics, logic, empiricism, rationalism, verification, falsification.

JEL Classification: B40, H00.

Постановка проблеми. За фасадом фіскальних інститутів, державної діяльності з виробництва суспільних благ і перерозподілу доходів стоять глибинні філософські питання. Так, без вивчення природи поведінки людини та її мотивації неможливим є формування ефективного податкового механізму; без з'ясування принципів справедливості – напрацювання оптимальної системи трансфертів і соціального забезпечення; без розуміння основ пізнавальної діяльності та критеріїв істинності знання – побудова наукової фінансової теорії тощо. Тому саме домінантні філософські доктрини з'ясування процесів буття та свідомості,

закономірностей їх розвитку є тими рамковими формами, на базі яких вибудовується архітектоніка політичної економії та державознавства, що в подальшому формує й світоглядно-методологічну картину теорії фінансів. Як влучно зауважує В. Л. Андрущенко, в основі витоків фінансової науки “перебуває велика триада ідей і методів, запропонованих філософією, політичною економією, державознавством” [1, с. 18].

Придільнення уваги філософським основам фінансової науки є важливим з причини особливостей історичного розвитку вітчизняної теорії фінансів. Економічна наука в Україні сьогодні поступово переосмислює

свій ідейний базис, оскільки тривале безальтернативне домінування марксистсько-ленінської доктрини у минулому зумовило те, що розвиток філософської думки у світі в ХХ ст. фактично відбувся без участі радянських учених. З цієї причини філософські основи вітчизняної фінансової науки у багатьох аспектах досі ще перебувають на етапі переосмислення та спроб імплементації світових надбань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Світоглядні основи економічної науки закладені усім масивом західної філософської традиції, починаючи від Платона й Аристотеля та закінчуючи напрацюваннями філософії ХХ ст.: позитивізму та постпозитивізму, феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, прагматизму, постмодернізму та ін. Своєї конкретизації вони набули завдяки ключовим економічним методологічним школам: австрійській (Л. фон Мізес, Ф. Гаєк, К. Поппер); кейнсіанській (Дж. М. Кейнс, Дж. Гікс, Дж. Робінсон); неокласичній (М. Фрідмен, Р. Лукас, М. Блауг); інституціональній (Дж. Гелбрейт, Д. Норт, О. Вільямсон, Дж. Бьюкенен). Дослідженню філософії економіки присвячені праці Д. Хаусмана [2], М. Козіча [3], Д. Росса і Г. Кінкейда [4]. Питання філософії суспільних фінансів та оподаткування розглянуті у роботі Р. Макгі [5].

Метою статті є дослідження філософських основ фінансової науки у контексті відмінностей поглядів західної теорії суспільних фінансів (public finance theory) та сучасної вітчизняної фінансової науки, яка досі дотримується низки світоглядних підходів радянської фінансової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ключові філософські проблеми, характер вирішення яких є принциповим для теорії суспільних фінансів, можна сконцентрувати навколо наступних напрямків:

- співвідношення матеріального й ідеального начал і їх роль у сфері фінансів;

- протиборство метафізичного/діалектичного їх трактування;
- протистояння раціоналізму й емпіризму в економічній науці;
- переваги й обмеження застосування індуктивного та гіпотетико-дедуктивного методу;
- окреслення методології, онтології та гносеології суспільних фінансів;
- усвідомлення альтернативності діалектики та формальної логіки, як дослідницьких парадигм;
- співвідношення нормативного та позитивного підходів;
- врахування обмежень і переваг історизму.

Фінансова наука на зорі свого виникнення сформувалася переважно як вчення про сферу матеріального – про державне господарство. Вона увібрала в себе всі основні постулати класичної політичної економії. На перший погляд функціонування фінансового господарства дійсно стосується суто об'єктивних речей і процесів, пов'язане із застосуванням матеріальних, грошових і трудових ресурсів задля підтримки функціонування державних інститутів. Абсолютизацію цієї матеріальної складової економічних процесів здійснила марксистська концепція, яка чітко окреслила й однозначно вирішила "основне питання філософії" щодо державних фінансів – домінування сфери матеріального над ідеальним. У її трактуванні первинність матерії стосовно свідомості виявляється еволюційно (духовне є наслідком природної еволюції), функціонально (матеріальне визначає стан свідомості) та пізнавально (пізнання є відображенням об'єктивної реальності). Об'єктивність матеріального нівелює значення його індивідуального сприйняття та суб'єктивної оцінки, а отже, за умови рівності обсягів вкладених ресурсів, з позицій матеріалізму немає великої різниці між ви-

робництвом танків та ракет, з одного боку, і фінансуванням охорони здоров'я та освіти – з іншого. Такий філософський принцип був повною мірою втілений у практиці функціонування державних фінансів у СРСР.

Відхід від абсолютизації матеріально-го начала окреслився з появою у XIX ст. суб'єктивістської теорії вартості. Остання проголосила доміант індивідуального, суб'єктивного сприйняття цінності товарів та благ, що відкрило нові перспективи для теорії суспільних фінансів. Роль економічного суб'єктивізму для фінансів – у започаткуванні їх аналізу через призму потреб, інтересів індивідів та їх корисності. У результаті, як зазначає В. Л. Андрущенко, у сучасній західній економічній науці “методологія досліджень однаково опирається як на об'єктивний матеріальний детермінізм фінансових явищ, так і на ідеальну мотивацію, що передбачає вирішальну роль ідей, ідеалів та свідомо поставлених цілей у функціонуванні державних фінансів” [1, с. 19]. Тобто західна наука у світоглядному плані базується на філософському дуалізмі.

Методологічне протистояння філософського матеріалізму й ідеалізму у більшості випадків іде у поєднанні зі ще однією лінією світоглядного розмежування – протиборства діалектики та метафізики. Про діалектику у цьому випадку йдеться не як метод, а як філософсько-світоглядну парадигму пояснення властивостей певних об'єктів, характер взаємозв'язків між явищами з наголосом на їх мінливості та розвитку. На первинних етапах розвитку філософської думки під метафізикою (від грец. *μετά* (понад) і *φυσικά* (фізика) – “те, що понад фізикою”) розуміли вчення про найбільш загальні закони розвитку буття, знання про суще, яке виходить за межі досвіду та чуттєвого. Тому первинно метафізику розуміли як синонім філософії. Метафізичне бачення припускає ідею, що існує єдиний закон,

загальна мета розвитку явища, стійка сутність за фасадом мінливої матерії. Метафізичний світогляд сприяв на ранніх етапах розвитку таких підходів, як аналіз та класифікація, побудова системи. Однак уже у філософії Гегеля, а надалі і у марксистській філософії метафізика починає трактуватися з позицій антидіалектики.

На відміну від певної статичності метафізики, діалектика – це теорія станів змін і розвитку об'єктів, а сам діалектичний спосіб мислення полягає у поясненні об'єктів на основі вивчення їх динаміки. Діалектика намагається розкрити форми, закони руху і розвитку у всій їх багатогранності. Вперше найбільш комплексно діалектичний підхід окреслив Гегель. Метафізику він також вважав необхідною умовою наукового методу, оскільки для аналізу певного явища необхідно оцінити його у певний момент часу, зробивши своєрідну зупинку в русі. Такий процес здійснюється думкою задля того, щоб у статичному стані розкласти досліджуваний об'єкт на складові та оцінити їх. Із цієї методологічної позиції при метафізичному підході об'єкти і явища оточуючого світу розглядаються науковцем ізольовано один від одного, без урахування їх взаємних зв'язків і ніби в застиглому, незмінному стані [6, с. 45].

Як виключно діалектичний, власний метод чітко характеризує К. Маркс. У передмові до другого видання “Капіталу” він особливо наголошує на неметафізичності свого підходу. Однак при цьому він опирається на матеріалізм, опонуючи Гегелівській ідеалістичній формі діалектики, називаючи її містифікованою. Маркс говорить про свій підхід як діалектику у “раціональному вигляді”, що в “позитивне розуміння існуючого вона включає в той же час розуміння його заперечення, його неминучої загибелі, кожен здійснену форму вона розглядає в русі, а значить також із її минушого боку...” [7, с. 20].

Сучасні вітчизняні дослідження у сфері державних фінансів переважно орієнтуються на діалектичний метод. В окремих випадках його розглядають чи не єдино вірним підходом до наукового дослідження. І хоча уже не йдеться про матеріалістичну діалектику (тобто діалектичний метод позбавляється матеріалістичного контексту), не враховується той факт, що розвиток західної економічної науки у ХХ ст. відбувався під впливом інших методологем. Діалектика не становить філософсько-методологічну основу фінансової думки Заходу, хоча й варто констатувати певне зростання інтересу до неї протягом останніх десятиліть. Стосовно аналізу динаміки процесів використовуються наявні субститути діалектики – системний підхід та еволюціонізм [8, с. 143].

Як не дивно, непоширеність діалектичного підходу на Заході пояснюється його протиставленням формальній логіці [9, с. 2]. Саме логічні методи: пізнання (аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, дедукція, індукція, аналогія, гіпотеза, моделювання), формалізації та інтерпретації становлять каркас методології західної економічної науки. Які ж обмеження має діалектичний метод? Відповідно до Гегеля діалектична тріада формується взаємодією тези, антитези та синтезу. Боротьба між тезою та антитезою здійснюється до тих пір, поки не з'являється нове рішення, яке виходить за рамки як першого, так і другого, визнаючи їх цінність, переваги та істинність і відкидаючи недоліки. Це і є третім, діалектичним кроком – синтезом. При цьому в діалектиці антитеза не відкидається повністю. Визнається, що у ній у будь-якому випадку хоча б частково є раціональне зерно, яке має бути усвідомленим, врахованими та використаним. І все ж синтез містить, окрім старих ідей (тези та антитези), і нову ідею. Тобто синтез є

дещо більше, ніж конструкція з матеріалу, доставленого тезою і антитезою, зазначає один із авторитетів філософської думки ХХ століття Карл Поппер [10, с. 4].

Проблема діалектичного підходу полягає саме у погляді на протиріччя тези й антитези. Адже це входить у суперечність із законами традиційної формальної логіки. Її закон протиріччя доводить, що два твердження, які суперечать один одному, не можуть бути істинними одночасно. Відповідно і заключне твердження, яке базується на кон'юнкції двох суперечливих первинних тверджень, завжди повинно відкидатись як хибне, виходячи з суто логічних основ [10, с. 5]. Як зазначає К. Поппер: “теорія, яка додає до всякої стверджуваної в ній інформації також і спростування цієї інформації, не може дати нам взагалі ніякої інформації. Тому теорія, яка містить в собі протиріччя, повністю непридатна як теорія” [10, с. 8].

Саме переваги формальної логіки над діалектикою у плані чіткості обґрунтування зробили її основним інструментом економічного аналізу у західній науці. Формальна логіка – це логіка доведення, хоча вона й володіє меншим евристичним потенціалом. Натомість діалектична логіка – це логіка синтезування нового знання, однак цю важливу функцію вона може виконувати лише за умови дотримання певних чітких правил і з низкою обмежень у плані доказовості. На відміну від формальної логіки, діалектичний підхід не дає однозначних відповідей і допускає варіантність, суперечливість і дискусійність. Звичайно, розгляд певного процесу або явища з позицій боротьби суперечностей є ідейно привабливим і цікавим. Однак отримані у такий спосіб висновки можуть бути позбавлені наукової цінності внаслідок браку точності. Прикладом неоднозначних висновків, до яких може привести діалектичний підхід, є марксистське трактування історичного

процесу, який мав призвести до руйнування капіталістичної формації під впливом внутрішніх суперечностей. Адже реалістично описані Марксом класові антагонізми XIX ст. уже у XX ст. розв'язались у неочікуваний спосіб шляхом переформатування соціальної структури суспільства і зникнення самих класів.

Автор не закликає відкинути діалектику, потенціал якої у філософському та методологічному плані є дещо недооціненим на Заході. Однак, як влучно зазначив А. Войтов, “можна визнавати діалектику і не бути здатним застосовувати її як метод, можна не визнавати діалектику, але пояснювати об'єкти на основі їх розвитку” [8, с. 143]. На нашу думку, вітчизняній фінансовій науці, надмірно орієнтованій на діалектичний підхід, варто більше залучати дослідницький апарат формальної логіки, який реалізований у напрацюваннях мікро- та макроекономіки. Натомість західній фінансовій думці певною мірою не вистачає бачення феномену як процесу в усій його багатогранності. Західна наука ще на початку XX ст. фактично відкинула діалектичний підхід, що доволі сильно звузило можливості формулювання ідей, припущень і гіпотез.

Формування фінансової науки з моменту її генезису опирається також і на дві інші філософські альтернативи: емпіричний досвід та раціональне теоретичне знання, представлені найбільш суттєвими течіями європейської філософської думки – раціоналізмом та емпіризмом. Сама еволюція методологічних стандартів в економічній теорії “відобразила суперництво двох базових філософсько-епістемологічних установок: раціоналізму та емпіризму” [11, с. 468]. Філософська доктрина, яка виходить із позицій раціоналізму, передбачає у якості джерела знань розум. Філософський раціоналізм має орієнтацію на абстрактне відображення економічної системи, логічний

та дедуктивний метод. Натомість емпіризм основою знань вважає чуттєвий досвід, з позиції самих фактів, які вважаються підставою для тверджень щодо істинності або хибності знання [12, с. 82].

Ці два альтернативні підходи до методологічних основ економічної науки були закладені уже в момент її зародження – у період формування класичної політичної економії, звідки вони перейшли у теорію фінансів. Їх витoki походять, з одного боку, з праць Джеймса Стюарта (1767), а з іншого – А. Сміта. Стюарт завданням нової науки вбачав озброєння правителя надійними практичними порадами та принципами, які допомагали б обрати правильний економічний курс [11, с. 444]. У його підході теоретичне начало було підкорене практиці, а економіка як наука ставилась на службу економіки як мистецтва.

Від А. Сміта класична політична економія за методологічну основу узяла раціоналізм – спробувавши поглянути на економіку, як і на весь світ загалом, із його законами та порядком. Такий спосіб бачення виходив із можливості побудови раціоналістичної картини за аналогією до ньютонівської механіки при вивченні нею фізичних і природничих феноменів. Тобто “завдання науки лише пізнати економічні закони, які лежать в основі цієї світобудови” [11, с. 469]. Таке намагання виявити найбільш загальні закономірності розвитку економічних явищ було позитивним, однак з часом наштовхнулося на складності побудови теоретичних моделей у сфері суспільно-економічних процесів, спричинених невідповідністю основних теоретичних положень і обмежених можливостей їх емпіричного підтвердження економічною наукою [12, с. 82].

Внаслідок протистояння філософії емпіризму та раціоналізму започатковано три тенденції, що було розвинуто у роботах науковців XIX–XX століть, які і до сьогодні

лежать в основі сучасної фінансової науки Заходу:

- перша тенденція полягає в абсолютизації абстрактно-раціоналістичного підходу із намаганням побудувати “чисте знання” – знання вільне від емпіричного досвіду, на основі законів виключно формальної логіки;
- другий напрямок іде запропонованим Дж. Міллем шляхом розмежування економіки на науку, як позитивне знання, та мистецтво;
- третій напрямок – абсолютизація ролі емпіричних джерел знання, який обрала історична школа (Б. Гільденбранд, К. Кніс, Г. Шмоллер), що відкинула ідею наявності універсальних економічних законів, які не залежать від кліматичних і соціокультурних умов. На їх думку, економічна наука має орієнтуватись на збір фактів, враховувати історичні та культурні особливості держав [12, с. 83]. Саме до цього напрямку (який не є мейнстримним) більш близька дослідницька традиція, характерна вітчизняній теорії державних фінансів із її орієнтацією на вивчення соціальних, нормативно-правових, організаційних та управлінських аспектів.

Протистояння емпіризму та раціоналізму привело до становлення індуктивного та гіпотетико-дедуктивного методу. Одним із головних творців вчення про індуктивне дослідження був Френсіс Бекон (1561–1626). Індукцію він розглядав як виведення, або породження аксіом із досвіду [13, с. 48]. Такий підхід домінував до середини XIX ст. Дотримуючись індуктивної традиції, наукові дослідження мають починатися з неупередженого спостереження фактів, а далі продовжуватися формулюванням узагальнень та універсальних законів, які здатні ці факти описати. У підсумку за допомогою подальшої індукції науковець приходять до

максимальних узагальнень, які набувають форми теорії. Перевірка істинності сформульованих законів здійснюється шляхом порівняння отриманих висновків із усією сукупністю фактів дійсності. Така індуктивна методологія найбільш чітко була описана Джоном Стюартом Міллем у його роботі “Система логіки”. Однак наприкінці XIX ст. вона була піддана критиці у роботах Ернста Маха, Анрі Пуанкаре і П'єра Дюгема. У XX столітті повністю витіснена гіпотетико-дедуктивною моделлю наукового пізнання [14, с. 44].

У чому ж обмеженість індуктивної методології? Як було доведено прихильниками дедуктивного підходу, жодне універсальне твердження не може бути логічно виведене з будь-якої великої кількості часткових тверджень. Натомість будь-яке універсальне твердження може бути логічно спростоване одним-єдиним частковим твердженням за допомогою дедуктивної логіки. Це можна продемонструвати на відомому прикладі: скільки б разів ми не бачили білих лебедів, це не дає нам право стверджувати, що всі лебеді білі. Однак достатньо один раз побачити чорного лебедя, щоб спростувати цю гіпотезу. Не існує несуперечливого доведення, що дещо є істинним – наука може чітко довести лише те, що деякі положення є хибними. Таке твердження М. Блауг визначає як “першу заповідь методології науки” [14, с. 57].

Таким чином, демаркаційний критерій між наукою та ненауковими уявленнями полягає більше у способі перевірки істинності “оскільки немає логіки доведення, але є логіка спростування” [14, с. 59]. Науку ж характеризує “використовуваний нею метод формулювання і перевірки тверджень, а не її предмет чи запевнення в істинності знань; якщо наука і може у чомусь дати впевненість, то це впевненість у незнанні” [14, с. 57]. Таким чином, потрібно враховувати,

що істинність теорії, високий ступінь її підтвердження визначається не тим, що вона узгоджується з багатьма відомими фактами, а тим, що ми не здатні знайти будь-які факти, які її спростовують. У такий спосіб на заміну *принципу верифікації* (підтвердження) у науку прийшов *принцип наукової фальсифікації* (спростування). Вітчизняні науковці все ж у більшості випадків орієнтовані на узгодження (верифікацію) власних висновків із наявними фактами. Із вищеведеного можна сформулювати важливий висновок: науковець повинен чітко бачити та вказувати обмеження, які має його підхід – за яких умов його ідеї, прогнози та висновки є точними і реалістичними, а за яких його теорія не буде працювати. Саме тому, як пише Поппер, наукова теорія піддається справжньому випробуванню лише тоді, коли вчений наперед вказує умови, за яких вона буде спростованою [14, с. 71].

Дослідження у сфері суспільних наук, на відміну від природничих, а особливо точних наук, характеризуються низкою особливостей: відсутність очевидних і беззаперечних аксіом, мінливість характеру зв'язків між досліджуваними чинниками, складність проведення експериментів тощо. Все це обумовило утвердження домінуючої позиції в економічній науці саме гіпотетико-дедуктивного підходу. У найбільш загальному вигляді він зводиться до наступної послідовності трьох етапів:

- *висунення гіпотези* (наприклад, про природу мотивації учасників економічної взаємодії, форму функції суспільної корисності тощо). Первинна гіпотеза у сфері економічних досліджень становить наріжний камінь, на якому тримається уся вибудована у подальшому логіко-теоретична конструкція;
- *перевірка гіпотези* на несуперечливість та *дедуктивне виведення з неї положень засобами логічного аналізу*;

– *експериментальна перевірка* виведених із гіпотези наслідків на предмет їх відповідності емпіричним даним *шляхом верифікації та фальсифікації*.

Загалом роль філософії для фінансової науки полягає у забезпеченні її онтологічної, методологічної та гносеологічної основи. Адже у сукупності цілісну теорію формує саме її онтологія, методологія, гносеологія [8, с. 134]. Між вітчизняною та західною фінансовою наукою існують відмінності у плані значимості вказаних трьох складових.

Онтологія (від грец. *όντος* – суще, сутнісне, *λόγος* – вчення) – розділ філософії, який вивчає першооснови, об'єктивні засади функціонування всього існуючого, найзагальніші принципи побудови всесвіту, тобто те, що існує об'єктивно і не залежить від людини та її свідомості. У класичному розумінні “онтологію розуміють як науку про фундаментальні структури буття, як дослідження сущого в світлі принципів” [15, с. 30]. Для економічної науки “онтологія задається системою базових понять – категорій, навколо яких складаються понятійні структури, які формують ідеальні об'єкти, покликани відображати властивості і закономірності об'єктів реального світу” [16, с. 4]. Таким чином, завдання онтології – побудова картини буття, що не передбачає врахування ролі самого дослідника, незалежно від оцінок і ставлення того, хто за нею спостерігає. У результаті розвитку науки та філософії у ХХ ст. західна думка поступово відійшла від домінування онтологічного підходу, особливо під впливом таких теорій, як квантова фізика, коли було усвідомлено, що отримання певного знання неможливе без включення у цей процес суб'єкта пізнання.

Вітчизняна фінансова наука своїм традиційним завданням ставить саме питання, які перебувають у межах сфери онтології –

дослідження сутності та побудова системи категорій стосовно відповідного предмета дослідження. Натомість західна наука більшу увагу приділяє епістемологічним аспектам, або за термінологією вітчизняної філософської традиції – гносеологічним. Гносеологія – це загальна теорія пізнання, яка вивчає закономірності та можливості пізнання, його процес, умови та критерії достовірності і розглядає стосунки людини з об'єктивною дійсністю у процесі пізнавальної діяльності. Гносеологічний аспект передбачає дослідження суспільних фінансів через призму суб'єктного-об'єктних відносин, а також охоплює розгляд способів і форм пізнання. Важливе значення в рамках гносеологічного підходу займає проблема істини і знання в цілому [12, с. 110]. Епістемологія має грецькі корені (ἐπιστήμη – епістема (знання), λόγος – логос вчення) і означає вчення про наукове знання, його властивості, структуру, способи аналізу, соціальні передумови його виникнення і моделі розвитку [12, с. 166].

Пріоритет постановки гносеології у центр філософського дослідження започатковано І. Кантом, який проголосив непізнаваність “речей у собі” (сутності речей), на відміну від пізнаваності “речей для нас” (речей на рівні явищ). Об'єктивність знання, відповідно до вчення Канта, тісно пов'язана із суб'єктом пізнання, а “наука є не лише об'єктивне відображення дійсності, але діяльність суб'єкта щодо створення ідеалізованих об'єктів” [6, с. 52]. Кант здійснив своєрідний переворот у філософії, розглядаючи пізнання як діяльність, що протікає за своїми власними законами, вивівши гносеологію в ранг основного і першого елемента філософії. Предметом останньої, за Кантом, має бути не вивчення явищ (природи, світу, людини), а дослідження пізнавальної діяльності, встановлення законів людського розуму і його меж.

Закономірності, які пізнає наука, не є повністю незалежними від свідомості індивіда, оскільки пізнання зумовлене загальними для всіх людей апіорними формами, за допомогою яких ми тільки й можемо пізнавати [17, с. 113]. До Канта “вважалося, що в результаті пізнавальної діяльності людські знання повинні відповідати дійсності” [17, с. 112]. Кант же започаткував тенденцію відмови від спроб досягнути сутність речей, окресливши межі пізнавальних можливостей людини. “Теоретичне пізнання є спекулятивним, якщо його спрямовано на [такий] предмет, або такі поняття про предмет, до яких не можна прийти ні в якому досвіді” [18, с. 370]. “Цілком неможливо, не дотримуючись емпіричного пов'язання (яким, однак, повсякчас даються тільки явища), самому від себе вийти поза поняття, аби досягти відкриття нових предметів та нечуваних сутностей” [18, с. 373].

У XIX–XX століттях домінуючий вплив на розвиток економічної науки здійснив позитивізм (від лат. *positivus* – позитивний). Це вчення підкреслює надійність і цінність позитивного наукового знання, порівняно з філософією, виступаючи за звільнення науки від усякої філософської інтерпретації. З позицій позитивізму раціональним є те, що знаходить своє підтвердження в емпіричній дійсності, а тому слід опиратися на здоровий глузд і природничо-науковий розум. Під інтенсивну критику позитивістів потрапили абстрактно-метафізичні конструкції традиційної філософії, що надало останньому антиметафізичної спрямованості. Позитивізм виступив із запереченням усієї попередньої класичної метафізичної філософської традиції, по суті – із запереченням філософії як такої. Наука, як позитивне знання, зайняла місце філософії, наука стала новою філософією [6, с. 96]. Такий феномен дає змогу говорити про своєрідне “вбивство філософії західною наукою” [8, с. 41].

Постпозитивізм, який прийшов у 1950-х рр. на зміну логічному позитивізму, став новим етапом розвитку філософії науки. Для нього характерне значне розмаїття методологічних концепцій. Сюди відносять фальсифікаціонізм К. Поппера, концепцію науково-дослідних програм І. Лакатоша, методологічний анархізм П. Фейерабенда, концепцію наукових революцій Т. Куна [6, с. 113]. Для прикладу, концепція Куна розглядала розвиток науки через призму зміни парадигм: наука розвивається в рамках загально визнаної парадигми; внаслідок збільшення кількості аномалій виникає її криза; наукова революція призводить до зміни парадигми. Виникає наукова революція, яка відкидає те, що було накопичено в рамках попередньої парадигми. Отже, періоди прогресу і нагромадження знання змінюються революційними стрибками, а сам розвиток науки відбувається дискретно [6, с. 160].

Становлення позитивізму супроводжувалося перенесенням акцентів у пріоритетах і завданнях наукових досліджень. Із намагання дослідити сутність явищ, увага була остаточно переміщена на з'ясування їх ролі та зв'язків. Вітчизняні ж наукові дослідження досі переважно спрямовані на пояснення сутності фінансових явищ, забезпечення чіткого трактування категорій і вибудовування їх системи, що не є притаманним західній економічній науці.

Наукове намагання розкриття сутності можна окреслити як філософську доктрину есенціалізму (від лат. *essentia* – сутність), витоки якої сягають робіт Платона та Аристотеля. Зокрема саме розроблена Аристотелем теорія сутності, субстанції, або ж індивідуального ейдоса, який “виявляє в речах те, що лежить в основі їх властивостей” [19, с. 4], у минулому суттєво вплинули на європейську філософію. Згадані філософи заклали основи вчення про існуван-

ня абсолютної істини, незмінних якостей і властивостей речей – їх сутності, які може дослідити та розкрити філософська та наукова думка. Зрештою така сутність “потім закріплюється у визначенні розглядуваного явища” [14, с. 185]. Доктрина методологічного есенціалізму проголошувала своєю метою пошук істинної природи, сутності речей та її опису за допомогою визначень. Ця доктрина, як пише один з відомих дослідників методології економічної науки М. Блауг, “здійснювала величезний вплив на західну наукову думку аж до XIX століття” [14, с. 185]. Однак сучасна домінуюча лінія розвитку західної економічної науки пішла іншим шляхом – в напрямку методологічного номіналізму. Відповідно до нього, метою науки є опис того, як поведуться явища в різних умовах, дослідження універсальних законів їх функціонування, без намагання дати вичерпні визначення того, чим вони є. Як зазначав відомий філософ XX ст. К. Поппер, есенціалізм згубний для соціальних теорій, оскільки він посилює антиемпіричну тенденцію вирішувати проблеми за допомогою визначень [14, с. 186]. Тому погоджуємось із думкою В. Л. Андрущенко, що “пошуки “сутності” фінансів лише відволікають від актуальної наукової роботи, означають позбавлену практичного сенсу погоню за тінню” [1, с. 14].

На наш погляд, у цьому питанні слід виокремити два проблемні аспекти. З одного боку, вузьке формулювання сутності визначення, як певної квінтесенції, й дійсно володіє певними обмеженнями, внаслідок неможливості охопити повноту певного явища чи феномену у його багатогранності. З іншого боку, навіть будучи правильно сформульованим, відображаючи найбільш загальні риси такого феномену, визначення не має значної наукової цінності, адже знання найбільш загального уявлення про предмет дослідження нічого не говорить

про деталі та особливості його прояву в конкретних ситуаціях. Замість формулювання визначень і трактування категорій більш продуктивним є з'ясування того, як поводить предмет дослідження у тих чи інших обставинах.

Особливо це актуально стосовно пануючої у вітчизняних дисертаційних дослідженнях традиції порівняння трактувань визначень окремої категорії у десятків авторів, а в подальшому формулювання їх особливого “авторського варіанта”, який містить (як правило) лише незначні уточнення чи видозміни. Нерідко таке “влучне” формулювання визначень і категорій повністю заміщує собою розкриття закономірностей, зв'язків, властивостей, домінуючих чинників, – саме того, що найкраще розкрило б природу досліджуваного феномену. Що особливо важливо, зазвичай категоріальні маніпуляції здійснюються авторами на першому етапі дисертаційних досліджень, тобто ще до проведення глибокого теоретичного й емпіричного аналізу. Фактично твердження про сутність, отримане у такий спосіб, має характер припущень, гіпотези, а не доведеного факту. У цьому контексті варто згадати слова Дж. Невілла Кейнса, який стверджує, що із одних лише визначень багато не почерпнеш – грати словами і формулювати визначення є доволі приємним заняттям, визначення можна “плекати дюжинами”, покладаючись не стільки на знання, як на дотепність [20, с. 119]. Такий підхід є грубим порушенням відомого принципу Оккама: “*Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*” – “непотрібно множити сутності без потреби”.

Ще однією важливою філософською проблемою є наукова оцінка історичного процесу. К. Маркс на основі поєднання історичного та логічного претендував на виведення законів історичного розвитку та зміни формацій. Натомість К. Поппер

аргументовано виступив із тезою про неможливість побудови доказової теорії та однозначних прогнозів на основі історичного аналізу. На його думку, історизм вважає інтерпретації теоріями, в чому полягає одна з головних його помилок. Історію можна інтерпретувати по-різному: в ній можна бачити класову боротьбу, або боротьбу за расове панування, або боротьбу між “відкритим” і “закритим” суспільством; історія може бути історією релігійних ідей, або наукового і промислового прогресу. Однак, як пише К. Поппер, історицисти не хочуть визнавати безлічі рівних один одному інтерпретацій. А якщо якась точка зору виявляється плідною і в її світлі можуть бути впорядковані й інтерпретовані багато фактів, то це помилково приймається за підтвердження, або навіть за доказ “концепції”. Хоча насправді це лише одна з безлічі точок зору і скільки не піднімай її до рівня теорії, перевірка вона не піддається [21, с. 173].

Попри це, все ж необхідно намагатися з'ясувати історичну логіку процесів. Звичайно, внаслідок значної кількості параметрів неможливо точно сказати, які саме фактори вплинули на ту чи іншу подію у минулому, як і складно точно оцінити роль кожної детермінанти. Тому ми не можемо з такою ж чіткістю, як у випадку формальної логіки, пояснювати історичний процес. Однак історична логіка – це приклад діалектичної логіки, яка може вказати на етапи та послідовність подій, характер зв'язку, форми яких набувало явище та фактори його розвитку. Цього, звичайно, недостатньо для чіткої логічної теорії, однак саме це сприяє більш ефективному формулюванню гіпотез про сучасні та перспективні події. Інституційний підхід, який впливає із історичної логіки, хоча й критикує Поппер, однак він зайняв вагоме місце у сучасній економічній науці Заходу.

Орієнтація західних вчених на максимально можливе дотримання логічності висновків призводить до певної надмірної математизації економічної науки. Доволі часто економісти на Заході розглядають свою дисципліну як "різновид математичної філософії", тобто такої гілки математики, яка має справу з соціальними проблемами, але підходить до них суто формально [14, с. 32]. Як критично зазначає М. Блауг, будучи представником західної економічної науки: факт, що процес економічної освіти розвиває швидше здатність до вирішення математичних головоломок на шкоду знанням про економічну систему, просто відображає торжество порожнього формалізму, характерного для всієї сучасної економічної

науки [14, с. 33]. В. Л. Андрущенко так описує цю проблему: по-перше, застосуванню математичної формалізації має передувати розуміння суті фінансово-економічних явищ на доматематичному рівні, по-друге, повна формалізація фінансового мислення неможлива в принципі [1, с. 10]. Цей аспект також потрібно враховувати вітчизняним дослідникам з метою недопущення впровадження у роботи математичних моделей лише заради їх наявності, незважаючи на їх логічні передумови та практичну цінність.

Підсумовуючи проведений огляд узагальнено покажемо відмінності світоглядних позицій радянської, сучасної вітчизняної теорії державних фінансів і західної теорії суспільних фінансів (табл. 1).

Таблиця 1

Альтернативи філософських першооснов фінансової науки

Філософська проблема	Західна теорія суспільних фінансів	Радянська фінансова наука	Сучасна вітчизняна теорія державних фінансів
Матеріалістичне / ідеалістичне начало	філософський дуалізм, із певним зміщенням у бік суб'єктивного ідеалізму	виключно матеріалістичне бачення	відхід від однобокого матеріалістичного трактування, при одночасній недостатній поширеності альтернативного підходу
Характер поєднання діалектики, логіки та метафізики	домінування формальної логіки	діалектична логіка	діалектичний підхід, спроби застосування метафізичного бачення, недостатньо жорстке дотримання логічного методу
Раціоналізм / емпіризм	переважання філософського раціоналізму	чітка раціоналістична лінія, запроваджена Марксом	певне переважання установок філософського емпіризму
Способи перевірки істинності	фальсифікація та верифікація	практика – критерій оцінки теорії	верифікація
Вектори пізнання	епістемологічні основи	онтологічні та меншою мірою гносеологічні основи	онтологічні основи
Поєднання нормативного та позитивного у науці	домінування позитивізму	крайній нормативізм	надмірне переважання нормативних суджень
Методологічний пріоритет	методологічний номіналізм	діалектичний матеріалізм	філософський есенціалізм
Ставлення до історичних аспектів	історичний підхід не у мейнстрімі, поданий у інституціональному напрямку	однобоке матеріалістичне трактування історії	активне використання історичного підходу
Використання математичного інструментарію	домінування розвинутого математичного інструментарію	математика не є обов'язковою мовою обґрунтування	поступовий розвиток у напрямку більш активного підкріплення аргументації засобами математичного доведення

Висновки. На думку автора, протиборство розглянутих у роботі світоглядних альтернатив не носить характер непереборно-го антагонізму. Оптимальна ідейна основа теорії суспільних фінансів, очевидно, має базуватися на *філософській триаді*, дотримуваній у чіткій послідовності: *діалектика – логіка – метафізика*.

На першому етапі шляхом застосування діалектичного мислення здійснюється формулювання нової гіпотези, яка первинно не претендує на істинність і має бути перевірена теорією і практикою. Етап формування гіпотези є чи не найважливішою складовою процесу наукового пізнання. Правильна постановка проблеми-гіпотези уже сама собою є елементом наукового відкриття. Цей етап не здійснюється засобами логічного аналізу, він потребує знання історії питання, її широкого філософського бачення у діалектичному різноманітті та усій сукупності суперечностей, володіння емпіричними даними тощо. Обрана серед усієї сукупності варіацій гіпотеза і є продуктом діалектичного синтезу, який первинно здійснює науковець. Наступним кроком є доведення висунутої гіпотези методами формальної логіки з метою обґрунтування її істинності. Цей процес завершується перевіркою отриманих результатів за допомогою критеріїв верифікації та/або фальсифікації. Завершальним, третім етапом може стати спроба метафізичної оцінки досліджуваного феномену – формулювання його сутності, як певного високоабстрактного узагальнення, яке перебуває понад часом (історією питання), простором (між-державні відмінності та зарубіжний досвід), враховує усі аспекти явища (соціально-економічні, політичні, інституційні тощо) та домінують альтернативи його теоретичного трактування світовою наукою.

Зазвичай вітчизняним авторам наукових публікацій характерний доволі широ-

кий погляд на досліджувану проблему із намаганням осягнути сутність явища через вивчення його фінансових, організаційних, управлінських, нормативно-правових, історичних аспектів. Натомість на Заході переважно за предмет дослідження береться вузька конкретна проблема, яку аналізують за допомогою формальної, а часто і математичної логіки. Прагматично орієнтована західна наука може закономірно звинуватити вітчизняну у надто широкому теоретизуванні, стверджуючи, що жоден із аспектів неможливо повністю розкрити і логічно довести. У свою чергу, перевагою вітчизняної науки є уникнення вузького бачення проблеми завдяки включенню в аналіз різноманітної палітри чинників, параметрів і обмежень.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Л. *Фінансова думка Заходу в XX столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів)*. Львів : Каменяр, 2000. 303 с.
2. Hausman D. *Philosophy of economics*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2008 Edition). URL : <https://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/economics/#3.2>.
3. Cozic M. *Philosophy of economics*. *Cahiers de Recherche Série "Décision, Rationalité, Interaction"*. 2015. № 01. URL : <https://www.ihpst.cnrs.fr/sites/default/files/dri-2015-01.pdf>.
4. Ross D. Kincaid, H. *Introduction: The new philosophy of economics*. *The Oxford Handbook of Philosophy of Economics*. 2009. URL : <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195189254.001.0001/oxfordhb-9780195189254-e-001?print=pdf>.
5. McGee R. W. *The philosophy of taxation and public finance*. *Kluwer Academic Publishers*. 2004. 313 p.
6. Юдин А. И. *История и философия науки: общие проблемы* : учеб. пособ. Тамбов : ФГБОУ ВПО "ТГТУ", 2012. 160 с.

7. Маркс К. *Капітал. Критика політичної економії*. Т. 1. Київ : Держ. вид. політичної літератури УРСР, 1954. С. 20.

8. Войтов А. Г. *Наука о науке: философия, метанаука, эпистемология, когнитология* : монография. Москва : Издательство “Дашков и К”, 2016. 464 с.

9. Hirsch R. *Dialectics and logic*. 2003. URL : <http://www0.cs.ucl.ac.uk/staff/R.Hirsch/papers/dialectics/dialectics.pdf>.

10. Popper K. R. *What is dialectic? Conjectures and refutations*. London, 1976. P. 312–335. URL : <https://www.vordenker.de/ggphilosophy/popper/what-is-dialectic.pdf>.

11. *Философия социальных и гуманитарных наук* : учеб. пособ. для вузов / под общ. ред. проф. С.А. Лебедева. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Академический Проект, 2008. 733 с.

12. *Философия и методология экономики* : учеб. пособ. / под ред. Л. А. Тутова. – Москва : ИНФРА-М, 2017. 386 с.

13. Андреев И. Д. *Диалектическая логика* : учеб. пособ. Москва : Высшая школа, 1985. 367 с.

14. Блауг М. *Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют* ; пер. с англ. / науч. ред. и вступ. ст. В. С. Автономова. Москва : НП “Журнал Вопросы экономики”, 2004. 416 с.

15. Баумейстер А. *Онтологія як філософська дисципліна: український контекст. Філософська думка*. 2013. № 5. С. 26–40.

16. Ананьин О. И. *Онтологические предпосылки экономических теорий*. Москва : Институт экономики РАН, 2013. 50 с.

17. Сінельнікова М. В. *Межі людського пізнання у філософії І. Канта. Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 20. С. 112–114. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11470/Sinelnikova%20M%20V.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

18. Кант І. *Критика чистого розуму* ; пер. з нім. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.

19. Баумейстер А. *Теорія субстанції у Аристотеля*. *Sententiae*. 2010. № 1. С. 3–62. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/senten_2010_1_3.

20. Кейнс Дж. Н. *Предмет и метод политической экономии* ; пер. А. Гуковского. Москва : Директмедиа Паблишинг, 2008. 278 с.

21. Поппер К. Р. *Нищета историцизма* ; пер. с англ. Москва : Издательская группа “Прогресс” – VIA, 1993. 187 с.

References

1. Andrushchenko, V. L. (2000). *Finansova dumka Zakhodu v XX stolitti: (Teoretychna kontseptualizatsiia i naukova problematyka derzhavnykh finansiv) [Financial thought of the West in the twentieth century: (Theoretical conceptualization and scientific issues of public finance)]*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

2. Hausman, D. (2008). *Philosophy of economics*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Available at: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/economics/#3.2>.

3. Cozic, M. (2015). *Philosophy of economics*. *Cahiers de Recherche Série “Décision, Rationalité, Interaction”*, 1. Available at: <https://www.ihpst.cnrs.fr/sites/default/files/dri-2015-01.pdf>.

4. Ross, D., Kincaid, H. (2009). *Introduction: The new philosophy of economics*. *The Oxford Handbook of Philosophy of Economics*. Available at: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195189254.001.0001/oxfordhb-9780195189254-e-001?print=pdf>.

5. McGee, R. W. (2004). *The philosophy of taxation and public finance*. Kluwer Academic Publishers.

6. Yudin, A. I. (2012). *Istoriya i filosofiya nauki: obshhie problemy [History and philosophy of science: general problems]*. Tambov: VPO «TGTV» [in Russian].

7. Marks, K. (1954). *Kapital. Krytyka politychnoi ekonomii [Capital. A critique of political economy]*. Kyiv: Derzh. vyd. politychnoi literatury URSR [in Ukrainian].

8. Vojtov, A. G. (2016). *Nauka o nauke: filosofiya, metanauka, epistemologiya, kognitologiya* [Science of science: philosophy, metascience, epistemology, cognitology]. Moscow: Izdatelstvo "Dashkov i K" [in Russian].
9. Hirsch, R. (2003). *Dialectics and logic*. Available at: <http://www0.cs.ucl.ac.uk/staff/R.Hirsch/papers/dialectics/dialectics.pdf>.
10. Popper, K. R. (1976). *What is dialectic? Conjectures and refutations*. London. Available at: <https://www.vordenker.de/ggphilosophy/popper/what-is-dialectic.pdf>.
11. Lebedev, S.A. (Ed.). (2008). *Filosofiya sotsialnykh i gumanitarnykh nauk* [Philosophy of social sciences and humanities]. Moscow: Akademicheskij Proekt [in Russian].
12. Tutov, L. A. (Ed.). (2017). *Filosofiya i metodologiya ekonomiki* [Philosophy and methodology of economics]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
13. Andreev, I. D. (1985). *Dialekticheskaya logika* [Dialectical logic]. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
14. Blaug, M. (2004). *Metodologiya ekonomicheskoy nauki, ili Kak ekonomisty obyasnyayut* [The methodology of economics: or How economists explain]. (Trans.). Moscow: Zhurnal Voprosy ekonomiki [in Russian].
15. Baumeister, A. (2013). *Ontolohiia yak filosofska dystsyplina: ukrainskyi kontekst* [Ontology as a philosophical discipline: Ukrainian context]. *Filosofska dumka – Philosophical Thought*, 5 [in Ukrainian].
16. Ananin, O. I. (2013). *Ontologicheskie predposylki ekonomicheskikh teorij* [Ontological preconditions of economic theories]. Moscow: Institut ekonomiki RAN [in Russian].
17. Sinelnikova, M. V. (2017). *Mezhi liudskoho piznannia u filosofii I. Kanta* [The limits of human cognition in the philosophy of Kant]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Current Issues of Philosophy and Sociology*, 20 [in Ukrainian].
18. Kant, I. (2000). *Krytyka chystoho rozumu*. [Critique of pure reason]. (Trans.). Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
19. Baumeister, A. (2010). *Teoriia substantsii u Arystotelii* [Aristotle's theory of substance]. *Sententiae*, 1 [in Ukrainian].
20. Kejns, Dzh. N. (2008). *Predmet i metod politicheskoy ekonomii* [Subject and method of political economy]. Moscow: Direktmedia Publishing [in Russian].
21. Popper, K. P. (1993). *Nishheta istoricizma* [The poverty of historicism]. Moscow: Izdatelskaya gruppa "Progress" – VIA [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 4.09.2020.